

SZÓCSNÉ GAZDA Enikő

20. század eleji értelmiségi életmód Páván egy családi levelezés tükrében¹

A levelezés mint az egymástól távol lévő emberek közti kapcsolattartás klasszikus módszere, elég ritkán képezte néprajzi elemzés tárgyát (Keszeg 1996, Albert 1999, Kokó 1999, Pozsony 2008). Ennek egyik oka mindenképpen az volt, hogy az írott szöveg nem régen terjedt el szélesebb körben, és használóinak köre nem az egyszerű ember volt. A paraszti réteg írás-hoz való viszonya inkább a levélminták sablonos ismételésében merült ki, és ritkán telítődött olyan tartalmi elemekkel, amelyek tudományos érdeklődésre tarthatnak volna számot. Ugyanakkor a levélben megírt történetek többnyire olyan szubjektív elemekkel egészültek ki, amelyeknek értelmezése egy harmadik – kívülálló személy – számára nehezen megvalósítható. Márpedig a levél a mindennapok történetének egyik legfontosabb dokumentuma, és ezáltal a lokális történelem megkonstruálásának egyik markáns szövegtípusa. Az írásban rögzített szöveg, akár csak a narratívum, ha az értelmezés dimenziójába kerül, „olyan eszköz, amely közvetít a történelem és a személyes világ között, amely emancipálja vagy marginalizálja az egyént, koherenciát, közös világot teremt az emberek köré, különböző identitástartalmak hordozására alkalmas. A narratívum mint intézmény fölötté áll az embernek, összefüggővé teszi életpályáját, jelentéseket tulajdonít cselekvéseinek, irányítja, szabályozza életét.” (Keszeg 2002: 24).

A székelyföldi társadalmon belül a levelezés mint önkifejezési, kapcsolattartási, mikrotörténelmi műfaj a 19. századtól – az írás szélesebb körű elterjedésétől – számítva kapott nagyobb szerepet. Jelentős képviselői viszont még ekkor is elsősorban a mások leveleit is megíró „specialisták”, valamint a volt nemesi vagy a feltörekvő értelmiségi családok tagjai voltak, akik számára az írás túljutott az adminisztráció korlátain, és a család

¹ A tanulmány az MTA Határon Túli Magyar Ösztöndíjprogramjának a támogatásával készült, melyet ezúton is köszönök.

vagy a mikroközösség belső életéről szóló információk közlésének fontos eszközévé vált.

Az aktuális tanulmány tárgyát képező levelezés 1924 ősze és 1942 ősze közt keletkezett, alkotói nem a klasszikus értelemben vett „paraszság” képviselői: a pávai tanító családjának a tagjai írták azokat.² A levelek létrejöttének közvetett indító oka a Trianoni békeszerződés, és ezáltal Erdély Romániához való csatolása. Ez a történelmi esemény a levelezést folytató pávai Bartha család életét is felborította. A budapesti közgazdasági egyetemen tanulmányait folytató Bartha Jenő³ (a címzett) 1920-ban, alig 22 esztendősen olyan új társadalmi kontextusba került, amelyre sem anyagiilag, sem szellemileg nem lehetett felkészülve. A biztos anyagi támaszt jelentő szülők (Bartha Károly tanító⁴ és felesége Sipos Mária⁵) a székelyföldi Páván maradtak, maga Jenő pedig egzisztenciális nehézségeivel, munkahely nélkül, egyetemistaként Magyarországon rekedt. Bár öccse, Károly⁶ Kenderesen (szintén Magyarországon) lakott ekkor, családos emberként neki sem volt akkora jövedelme, hogy bátyját eltarthassa. A családi sokkot követő, közvetlen reakciókat tartalmazó levelek nem maradtak ránk. 1924-re már Jenő is próbálta alkalmi munkák felvállalásával megteremteni a csupán a létfenntartására elegendő pénzt: Pomázon intező lett. Az otthon maradt család is nagyjából kiépítette 1924-re azt a stratégiát, amellyel a magára maradt Jenőt segíthették. A fiúnak nem pusztán állandó anyagi támogatásra volt szüksége a tandíj fizetéséhez, a ruházzkodáshoz, létfenntartásához, de leginkább állandó bátorítást igényelt az új léthelyzet elfogadásához és túléléséhez. Ebben segítettek a felé irányuló levelek, amelyeknek megírását elsősorban húgai – Gabriella⁷ és Irma⁸ vállalták fel. A 92 darab

² A levelekre Olosz Ferencné Bartha Irma kovásznai lakásának csűrjében, egy olyan homályos ládában bukkantunk rá, amelyet feltételezhetően a pávai ház eladásakor, az 1980-as években hoztak át Kovásznára. A levelek fennmaradásáról a család egyetlen tagja sem tudott.

³ Bartha Jenő (1898, Páva–1969, Páva), a megszólításban néha Jenci-ként szerepel.

⁴ Id. Bartha Károly (1867, Páva–1943, Páva).

⁵ Bartha Károlyné Sipos Mária (1874, Márkosfalva–1947, Páva).

⁶ Ifj. Bartha Károly (1900, Páva–1945, Dachau). Károly kétgyermekes izraelita nőt vett feleségül, így jutott családjá helyett a dachauai táborba.

⁷ Bartha Gabriella (1902, Páva–1986, Kovászna), a levelek aláírásában mindig Ella-ként szerepel.

⁸ Bartha Irma, később Olosz Ferencné (1904, Páva–1997, Kovászna), a levelekben Irmaka-ként szerepel.

ránk maradt levél valamennyije Páváról keltezett, vagyis a forrásanyagunk nem tartalmazza a válaszleveleket. Így a forrásainkat nem használhatjuk a teljes írásos kapcsolattartás elemzésére, viszont annál jobban alkalmazható ez az irattípus arra, hogy rekonstruáljuk belőle a Páván élő Bartha család mindennapjait. A gyűjtemény nem tartalmaz minden megírt levelet, átesett az idő rostálásán.⁹ Az utalásokból látható, hogy több darab el sem jutott címzettjéhez, elveszett a postán vagy eltűnt a cenzorok asztalán. Mások nem kerültek be valamilyen oknál fogva a leveleket megőrző tulipános ládába. Az utalásokból kitetszik, hogy átlag kéthetente küldtek leveleket: 1924–1934 között a magántanár Jenőhöz Pomázra – majd állások miatti költözködéseit követve 1934–1938 közt a raktárosnak Kondorosra, 1938–1942 közt a tisztviselőnek Budapestre.¹⁰ Feltételezhető, hogy a húszas években, amikor még fájóbb volt az elszakadás élménye, intenzívebb levelezés folyt: Jenő fennmaradt útlevele bizonyítja, hogy 1925–1927 közt csupán háromszor tudott két hetes rövid periódusokra hazalátogatni. A harmincas években már többször is hazautazhatott a címzett, illetve húgai, barátai is látogatták pomázi, kondorosi majd budapesti tartózkodási helyén. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy e korból kevesebb levél maradt ránk. 1935-ben egyik húga, Irma Keresztvárra férjhez ment, ez az esemény úgyszintén kihatott a levelezés ritkulására. 1940-től, amikor a Jenő budapesti tartózkodása már nem volt kényszer, az írott kapcsolattartás teljesen formálissá vált, ez a drasztikus számcsökkenésből és a levelek rövidüléséből is felmérhető. Az utolsó darabok arra is választ adnak, hogy miért szakadt meg 1942-ben a levelezés: Jenő számára jegyzői állást tudtak teremteni Zabolán, ezért 1942-ben hazaköltözött Pávára. A levelet maga Jenő gyűjtötte össze és hozta haza Pávára, ez abból is látható, hogy a gyűjtemény egyetlen válaszlevelet sem tartalmazott.¹¹ A borítékok nélkül, ömlesztve tárolt leveleken ugyanakkor nem látszott semmilyen archiválási szándék: nem voltak időrendbe szedve, kisimítva, látszólag teljesen esetlegesen kerültek a ládába. Egészen ritkán piros ceruzával néhány

⁹ A ránk maradt levelek évenkénti rendszerezése: 1924 (3 db), 1925 (9 db), 1926 (11 db), 1927 (9 db), 1928 (11 db), 1929 (4 db), 1930 (4 db), 1931 (7 db), 1932 (7 db), 1933 (5 db), 1934 (3 db), 1935 (4 db), 1936 (5 db), 1937 (1 db), 1938 (2 db), 1939 (3 db), 1941 (3 db), 1942 (1 db).

¹⁰ Állásbeli váltásait egy 1949-es, román nyelvű önéletrajzából ismerjük.

¹¹ A pávai ház utolsó lakója, ahonnan a leveleket tartalmazó hozományoz láda bekerült, maga Bartha Jenő volt, aki zabolai jegyzői karrierje után 1969-ben halt meg.

falutörténetileg fontos eseményt aláhúztak bennük, amely arra utalhat, hogy Bartha Károly tanító is forgathatta ezeket az 1943 táján megírt kéziratok pávai falumonográfiája (Bartha 1943) írása közben.

A levelek legnagyobb részét Bartha Gabriella írta, majd néhány szóval Bartha Irma is kiegészítette. Irmát az állandó kézimunka megrendelések akadályozták abban, hogy hosszabb leveleket írjon, így inkább a Jenő által intézett csipkerendelésekre vonatkozó utasításokat jegyezte le. Önálló beszámolókat csupán nővére távollétében írt. Az édesapa csupán háromszor „komoly” pénzügyek megbeszélése céljából írt fiának. Az édesanya pedig csupán egyetlen alkalommal fűzött az egyik levélhez rövid kiegészítést, amikor egészségi állapota romlásáról számolt be. Két esetben a család által megkezdett levelekhez a fiatal Barthák baráti körébe tartozó lányok, fiúk is írtak egy-két soros üdvözlőket.

A kutatás irányvonalai, főbb problémafelvetései

Az egyirányú levelezés nem teszi lehetővé, hogy a levélváltást mint a címzett és a feladó közti írott kommunikációs aktust értelmezzem. Így inkább a levelezés tartalmi, s nem pedig formai elemeire koncentrálok e tanulmány keretében.

A Bartha család levelesládájának elemzésével elsősorban azt szeretném megvizsgálni, hogy milyen létfeltételei voltak egy falusi értelmiségi családnak? Mivel teltek hétköznapijai, milyen időbeosztása, munkamegosztása volt a családnak? Mennyire sikerült a harmincas, negyvenes évekre elszakadni a jellegzetes vidéki életmodellektől, mennyire függetlenítték magukat a mezőgazdaságra alapozó életstratégiától?

A kutatási irányvonalakat bevallottan az az alaphipotézis indította el, hogy a 20. század elején Székelyföldön is az értelmiség már sajátos csoportidentitással rendelkezett, mind gazdaságilag, mind társadalmilag elkülönült az őt körülvevő rétegektől. A falusi közemberekkel való interakcióik formálissá válása és a hasonló státusúakkal való kapcsolatok kiépítése hozzájárult ahhoz, hogy a székelyföldi értelmiség már nem kényszerült azonosulni a többséggel: vállalhatta identitását, másságát, kialakíthatta jellegzetes strukturális jegyeit. A számban is gyarapodó kulturális és gazdasági értelmiség ugyanakkor a harmincas évekre már jól körvonalazható csoportként egyre inkább irányító szerepet kapott a falvak életében.

Tanulmányom egy szélesebb körű kutatás része, az MTA Határon Túli Magyar Ösztöndíjprogramjának támogatásával 8 háromszéki család körében vizsgáltam azt, hogyan, milyen környezetből indultak el az emberek az értelmiségi lét felé. Mennyire befolyásolta a későbbiek folyamán az új struktúrába való beilleszkedésüket a korábbi származásuk?

Kutatásom – a témaválasztásból adódóan – átmenetet képez a mikrotörténet és a társadalomtörténet közt: mivel szűk családok életének elemzését végeztem el, így a módszereim elsősorban a mikroistoria körébe ágyazódnak. Mivel az adott forrásanyag nem teszi lehetővé azt, hogy a hiányzó információkra rákérdezzünk, így a történeti források elemzése teljesen más elemzési módszerek alkalmazását feltételezi, mint amelyeket a recens megfigyelések alkalmával megszokott a kutató. Az archív írott adatok alapvetően a szöveggözpontú elemzési módszerek alkalmazását teszik prioritássá. Viszont tény, hogy a kutató sokkal inkább rászorul a más forrásokból származó információk használatára is, mint a recens néprajzi megfigyelések esetében. A források sokszor nem jelzik azt a külső történelmi háttérrel, amely egy-egy jelenség kontextualizálásához nélkülözhetetlen lenne, ezért a családi levéltárak csupán az adott vidék történelmének, társadalomtörténetének alaposabb ismeretében elemezhetőek sikeresen. Éppen ezért a levelekből megismert történések sok esetben a Bartha Károly által megírt pávai falumonográfia adataival, vagy a családtagok információival kiegészítve váltak értelmezhetővé.

E tanulmányban nem térek ki az ösztöndíjas periódus alatt tanulmányozott más családok levéltárára,¹² annál is inkább, mivel azok a Háromszék más vidékein élő értelmiségiek voltak. Viszont több családi levéltár áttekintése tette lehetővé azt, hogy elkülönítsem az egyedi jelenségeket a rétegjellemzőktől, és a kiscsalád életét egy vidék és egy társadalom struktúrájában elhelyezhessem.

¹² Egy honorácior család életmódját ismertető tanulmányom már megjelent, lásd Szócsné Gazda 2011a. Az MTA-s ösztöndíj keretében az árkosai Szentkereszty, a baróti-olaszteleki Zathureczky, a csernátoni Zambler, a szentkatolnai Cseh, a szentkatolnai-sepsiszentgyörgyi Künnle, a papolci Barabás, valamint a kovásznai Roediger család életkörülményeit elemeztem. Ezek közül egy családi levéltár értelmezéséről megjelenés alatt áll egy tanulmány (Szócsné Gazda 2011b).

A család életere és a gazdálkodás paraméterei

A nagyborosnyói előnévű, lovaskatonai múltú Bartha család egyik ága a 18. század közepén került Pávára, egy másik ágát pedig a 19. században kezdik e kis településen említeni a levéltári forrásaink. Bár a család a 19. században szokványos, mezőgazdaságon alapuló életformát folytatott, a század második felétől az értelmiségi foglalkozások felé kezdtek orientálódni. Bartha István,¹³ a család egyik első, ismert élettörténetű tagja még csak az első lépéseket tette meg ebben az irányban. 1863-tól 1892-ig Páva tanítója volt (Berecz 1893: 191), és a faluban folytatott csaknem fél évszázados kántori tevékenységével sikerült már olyan bizalmi tőkét kovácsolnia magának, mely nem csupán a falu határain belüli elismerést jelentett, hanem tevékenységét az egész megyében számontartották: 1909-es haláláról a Székely Nép című háromszéki napilap is beszámolt. E híradásból értesülhetünk arról, hogy gyermekeit is taníttatta: egyik fia János a pákói református egyház papjaként fiatalon elhunyt, míg másik gyermeke Károly tanítói pályát választott magának (*Székely Nép*. XXVII. évf. 1909. júl. 22., 78. sz., *Napi hírek* rovat).

Az értelmiségi pálya mindkét ágon ismert modell volt a család előtt: Bartha István felesége Finta Róza¹⁴ volt, akinek családjából falusi jegyzők, bírák, tanítók, papok, jeles értelmiségik kerültek ki a 19. század folyamán, valamint a 20. század elején.¹⁵

Bartha Károly pávai, majd rövid nagyenyedi tanulmányok után 1887. június 29-én nyerte el tanítói képesítését a székelykeresztúri tanítóképző intézetben. 1889-ben Háromszék legnagyobb ipartelepén, Gyulafalván kezdte el tanítói pályafutását, ahol a telep hivatalnokainak és munkásainak 40 gyermekét oktatta, a miniszteri engedéllyel nyitott magániskola első tanítójaként (Berecz 1893: 190). Itt hozzászokhatott a jellegzetes

¹³ Bartha István tanító, kántor (1837–1909).

¹⁴ Finta Róza (?–1917).

¹⁵ Az 1820 és 1846 közti periódusban Finta László (Bartha Károly dédapja) jegyző volt, ezt a funkciót követte 1860–1869 közt Finta József is (a Bartha Károly nagyapja). 1860–1882 közt Finta Ferenc világtalan tanár Páván magániskolát működtetett, évi 20–30 tanulóval, tanítványainak egy része jeles értelmiségiként kiemelkedett környezetéből. Ezen magániskolában tanult Bartha Károly is. Kortársai közül Finta József az Első Magyar Biztosító Társaság titkára, Finta Ferenc főgimnáziumi igazgató tanár, Finta Antal pedig Kolozsvár tanácsigazgatója lett (Bartha 1943: fol. 27, valamint fol. 56).

honorácion életmódhoz: az erdő közepén kialakított ipartelepen a tanító-nak pusztán a fizetéséből kellett megélnie. Rövid ottartózkodás után 1892-ben szülőfalujába, Pávára került haza, ahol nyugdíjba vonult atyját váltotta a katedrán (Berecz 1893: 191). Károly a szülői házba, Páva módosabb külsejű épületébe költözött be, és feltörekvésének jeleként a nemesi múltú márkosfalvi Sipos családból választott magának feleséget. Párvalasztása azt jelezte, hogy a 19. század végére az orbaiszéki nemesség már nem értelmezte olyan mereven a rétegendogámiát. Sipos Máriát az alacsonyabb rangú férj választásáért családja nem róttá meg, továbbra is bensőséges kapcsolat élt a Márkosfalván maradt szülők és pávai lányuk közt.

Az első világháború alatt, az 1916-os román betöréskor a család Érsekújvárra menekült, ezalatt lakóházát katonák foglalták el. Egy járásbíró-sági kimutatás szerint Pávát 1916. augusztus 28-án szállta meg a román hadsereg, és 1917. május 15-én térhetett haza a lakosság nagyrésze a településre.¹⁶ Feltehetőleg februárig tartózkodtak a Barthák lakóházában a katonák. 1917. június 2-án Bartha Károly ugyanis arról panaszkozott a kovásznai főszolgabírónak, hogy *„Engem mint áll. tanítót február 11-én hazarendeltek s családom még haza nem térhetett. Családom többször kérte haza bocsátását, de semmi szín alatt teljesítve nem lett. Kérem főszolgabíró urat, sziveskedjék az érsekújvári rendőrkapitánysághoz át írni családom haza bocsátása érdekében, mert különben élni már tovább nem tudok, a két háztartási költséget viselni nem vagyok képes, valamint kerti és kevés mezei munkámat nőm hiányában egy általán végezni vagy végeztetni képtelen vagyok.”*¹⁷

A levelezés elkezdtekor, 1924-ben a család a két fiúgyermek hiányában együtt otthon tartózkodott a feltételezhetően Bartha István által épített, templom alatti félemeletes házban, az iskola közelében. A faluközpontban való élettér tehát már eleve arra predesztinálta e családot, hogy megfigyelhessé a falu mindennapjainak történetét és résztvegyen a település centrumában zajló egyházi és kulturális életben.

A dombra épült impozáns méretű, de rusztikus külsejű régi faház a falu földrajzi adottságaihoz alkalmazkodott: hátulról nézve földszintes

¹⁶ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 99 – Kovásznai Járásbíró-ság iratai, 4. Dosszié/ I., 32–33. verso.

¹⁷ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 99 – Kovásznai Járásbíró-ság iratai, 3-as dosszié, 76-os oldal.

épület volt, viszont az utca felől emeletes lakás benyomását keltette. A kétmenetes ház a lakótér funkcionális beosztását, a lakók intim környezetének elkülönítését is lehetővé tette. Az emeleti részt körtornác fogta körül. Úgy tűnik, a nagyszoba az egész nap folyamán a család valamennyi tagjának tartózkodási helye volt. A lányok itt kézimunkáztak, olvastak, a szülők itt beszélték meg a mindennapi problémáikat, és itt volt az a nagy méretű asztal is, ahol a téli estéken kártyapartik folytak. Itt fogadták a vendégeket, és itt írták a leveleket is. A domb felől elhelyezkedő kis szoba a ház egészségtelen része volt, mivel a templomhegyről és a temető felől lezúduló víz nedvesítette a falakat. Gyanítható, hogy ez volt a szülők tartózkodási helye, mivel a fiatal lányok erről a szobáról nem írtak soha, csupán a javítási munkálatok révén számoltak be róla. A ház harmadik helyisége a lányok lakótere, hálószobája volt. Az udvar felől volt az új konyha, amelyet viszont csupán a téli időszakban használtak főzésre, nyáron a nyári konyhában készítették el az ételeket.

A ház mellett a levelezés számos épületet említ: a *sütőt*,¹⁸ amely – akárcsak a ház – cseréppel borított épület volt. A más székelőföldi sütőházakhoz hasonlóan ebben lehetett a kemence. Az udvaron a sütőn kívül még *nyári ebédlőcskét*¹⁹ és két *gabonást*²⁰ említettek. A *régi szín* a fa tartására szolgált, ennek lebontása után 1928-ban új fásszín és *disznópajta* épült.²¹ A csűr hiánya azzal magyarázható, hogy az 1916-os román betöréskor az Ernst és Roth gyár felrobbantásával elégett a tanító csűrje is, amelyet sohasem pótolta a család (Bartha 1943: 35).²²

Az értelmiségi család fokozottan figyelt arra, hogy a lakókörnyezete ne legyen elhanyagolt. Állandó javítási, karbantartási munkálatokról számolnak be a levelek. *„a sütő felső padlásán is most a csuf gyalulatlan deszkák helyett szép gyalult deszkával van bepadolva. Ezenkívül a gabonás a szélső belől meg van tapasztva és meszelve. Most menjünk*

¹⁸ „Örömmel vettem tudomásul, hogy a sütőre is vettünk cserepet és a tavasszal azt is újra födettjük.” (Bartha Gabriella levele, 1928. okt. 28)

¹⁹ „A sütő újra van födve cseréppel és a nyári ebédlőcske is teljesen újra van építve.” (Bartha Gabriella levele, 1929. nov. 15.)

²⁰ „Ezenkívül a gabonás a szélső belől meg van tapasztva és meszelve.” (Bartha Gabriella levele, 1929. nov. 15.)

²¹ „A pajta meg a fásszín is fel vannak építve, sőt a fa át is van rakva, és a régi szín le van bontva. (...) Egész másképp néz ki most az udvarunk.” (Bartha Irma levele, 1928. IX.)

²² „Elégett a deszka és rönk készlet és elégett ezzel együtt a szomszédságban lévő csűröm, kerítésem és 120 darab szép gyümölcsfám is.”

a házhoz. A nagyszobán az ut felől üveges ajtó van, téli ajtóval. Ugy az utról mint letről nézve 100%-al többet mutat a házunk. Anyukáék csodálkoznak hogy hogy tudták e nélkül eltölteni eddig az életüket. Olyan jó most az ajtónál kézimunkázni és nem fog kelleni a bundát mindég télen odarakni, hogy a hideg ne jöjjön be. A régi konyha (a mi szobánk ahol te is hálni szoktál) újra van padolva, mert a katonák nagyon felkoptatták volt, és a kicsi szoba falát kb 1/2 méter magasan végig kellett bontani és téglával újra rakni mert a borna el volt rothadva. Elképzelheted, hogy mibe került mindez mikor a nagyszoba ajtó egyedül belekerült 4000 Leibe.” (Bartha Gabriella levele, 1929. nov. 15.)

A ház előtt lévő virágoskertre, valamint a házban lévő virágok gondozására, mint az igényes környezet külső, mindenki által látható jelére nagyon nagy hangsúlyt fektettek. A szép virágoskertről a lányok mindig örömmel számoltak be, mivel ezeknek a rendezése – az általános székelyföldi gyakorlathoz hasonlóan – a lányok feladatkörébe tartozott: „Tudode Jenci hogy van 2 szál gyöngyvirágom kinyilva. Sajnos több nem lesz, mind lesárgultak, de ennek a kettőnek is úgy örvendek. Irmakáé még most akar nyilni. A szálvia is szépen virágzik s egy olyan tefajta csokros kati is.²³ S a szegfűn is van vagy 4 gyönyörű bimbó. Szóval most van virágunk. Irmaka kapott még születésnapjára Toncsitól 2 szép primulát s egy cineráliánk is tele virággal.” (Bartha Gabriella levele, 1928. ápr. 4.)

A kor általános gyakorlata szerint csupán az apának volt stabil állami munkahelye és ezáltal fizetése (a pávai elemi iskola tanítói állása), amely semmiképpen nem volt elég a 4 nagykorú gyereke ellátásához.²⁴ A tanítói fizetés mellett Bartha Károlynak az Ernst és Róth féle pávai fűrészfűrészüzemből²⁵ is kisebb jövedelmei voltak. Tanultságának és gyulafalvi ipartelepí múltjának köszönhetően rábízták a „köbözői” munkát, vagyis a feldolgozott fanemű köbmétereit kellett kiszámolnia. Ezek a tevékenységei

²³ A muskátli elnevezése.

²⁴ A levelezés indultakor egyedül második fia Károly dolgozott a kenderesi uradalomban.

²⁵ A gyár történetéről éppen Bartha Károly *Páva története* c. kéziratában számol be: a Sildkraut Sándor és Vidor Fülöp által 1899-ben létrehozott kétkeretes gőzfűrész néhány esztendő működés után Ernst és Róth újvidéki vállalkozók megvásárolták, és hatkeretesé alakították. A gyárat a hozzá tartozó sodronypályával és rakodóállomással együtt 1916-ban a román betöréskor a műszaki csapatok felrobbantották. A háború után újjáinduló gyár 1928-ig működött. 1920-ban 200–300 munkás dolgozott a gyárban (lásd Szőcsné Gazda 2010, kézirat).

lehetővé tették, hogy kapcsolatba kerüljön mind a falu és a szomszéd falvak kulturális elitjével (a pappal és a szomszéd falusi tanítókkal), mind pedig azokkal az egyénekkal, akik a település gazdaságát irányították (a gyár tulajdonosával, gondnokával, a zabolai Mikes gróf családjával és gazdasíjtjével). Tanítói tevékenysége révén viszont a falu gazdatársadalmával is laza kapcsolatot alakított ki: tőle igényelte a falu a beoltott gyümölcsfa csemetéket. Ismertsége, a gazdasági és kulturális ellittel való közvetlen kapcsolatai viszont nem voltak elegendőek ahhoz, hogy pusztán a tanítói vagy pedig a közbözi fizetéséből megéljen. Falusi múltja ahhoz szoktatta, hogy az értelmiségi hivatalaiból befolyó pénzösszegek mellett az örökölt földeket se hagyja parlagon heverni.

A ház melletti udvar és disznópajta az állattartás fontos színhelye volt. Az évi 5–6 malac ellátása elsősorban a feleség – Sipos Mária – feladata volt. A tanító és felesége évente egy nagy, 120–180 kilósra hízott disznót vágott a család hússzükségletének fedezésére. Az év közben született malacokat kb. 40–60 kilóig hízlalták, és még zsenge korban levágták, a friss hús biztosítása érdekében. A disznóölés igen fontos eseménynek számított, amelyről igyekeztek az idegenben élő testvérnek is beszámolni: „*Kedden családi ünnepély vala nálunk, megöltük az egyik hízót. Laci bácsi 130 kgra becsülte. A gyerekek közül is megöltünk volt egyet, aminek minden porcikája erőst fáin vala. A más 5 darab nagyon szép.*” (Bartha Gabriella levele, 1928. dec. 23.) A friss hús mellett a húskészítmények füstöléses tartósítására is nagy hangsúlyt fektettek. Erre természetesen a hűtési–fagyasztási eljárások hiányában fokozottan szükség volt: „*No mi a disznólkodással kész vagyunk, az utolsó kettőt is megöltük. Ebből csináltunk valódi szalámit is, amit remélünk a nyáron velünk fogsz elfogyasztani te is. Lesz szalonnánk is bőven, lesz mit vinni az erdőbe.*” (Bartha Gabriella levele, 1933. febr. 25.) A sertés mellett csupán a szárnyastartásra helyeztek még nagyobb hangsúlyt, elsősorban a friss tojás biztosítása céljából. A csűr hiánya nem tette lehetővé a széna tartalékolását, ez pedig automatikusan magával hozta a tehén- és a lótartás mellőzését.

A család állattartása nem volt létszükséglet, ezért a családi gazdálkodásban nem szántak neki kiemelt szerepet. Az 1929 végén kezdődő gazdasági világválság viszont jól példázza, hogy a válságban milyen pótstratégiák kerültek felszínre. A Bartha Károly nyugdíjának elmaradása, valamint a gyár megszűnése miatt a harmincas évek elején a Bartha család megélhetése került veszélybe. A család addigi stabil gazdasági helyzetét

felborították a változások. Az újragondolt létfenntartási stratégia a csekereskedelemre alapozott: a kertben termő gyümölcsöket sósmezei román gazdáknak adták, akik kukoricát adtak cserébe, ennek egy része a mindennapi puliszkához kellett, más részéből állatokat tartottak. Az így felhalmozott tartalék volt a biztosíték arra, hogy nem fog a család éhezni: „*Nekünk is van Jenő 100 drb csirkénk, ebből 9 vörösizlandi s a többi mint lechorn. Persze sok van köztük kores de fehér az összes. És ezek közül is 50 már szép nagy, meg meg is lehetne ölni, de azért még nem ettünk*” – újságotla nem kis büszkeséggel Bartha Gabriella 1932. május 25-én, a válság tetőződésének idején. Az állatokkal nagyon bensőséges kapcsolatot alakítottak ki, mindig volt olyan kedvenc tyúk is, amelynek neve volt. A házra felügyelő kutya mellett még csak macskáról, illetve a rövid ideig a ház földszinti részén nevelt pénzsmákról emlékeztek meg (Bartha Gabriella levele, 1926. jan. 30.).

Bár korábbi gyulafalvi munkahelyén Károly hozzászokhatott a pusztán pénzre alapozó életformához,²⁶ a család anyagi biztonsága megkívánta, hogy mégse hagyjon fel az agrártevékenységgel sem. A ház mellett fennálló két gabonás annak a jele volt, hogy a külső mezei birtokok jelentős részét gabonával ültették be. A mindennapi főzéshez szükséges zöldségeket ezzel szemben a lakóház melletti veteményesben és a gyümölcsösben kialakított ágyásokban termelték meg. A zöldségágyások gondozását, a külső mezei földek termésének adminisztrálását bizonyára a tanító felesége végezhette, erre utalt a már idézett 1917-es járásbírósi panaszlevél. Mivel a pávai hőmérséklet nem kedvezett a korai földművelésnek, így a több lépcsős, *melegágyas* mezőgazdálkodás volt gyakorlatban a Bartha családnál a harmincas évek első felében. A *palántokat* itt őrizték az időjárás felmelegedéséig, majd innen kiültették az előkészített ágyásokba. 1933 áprilisában például büszkén számolt be Gabriella: „*Eldicsekedhetem, hogy ma tizorára retket ettem, a melegágyból az elsőt.*” (Bartha Gabriella levele, 1933. ápr. 19.) A kertben termelt zöldségekre ritkán utalt a levelezés. A zöld paszuly tartósításának receptjét, amit Jenő húgának küldött, úgy köszönték meg, hogy „*köszönjük, de nem fogjuk használni. Most eszünk annyit, hogy az ujig eszünkbe se jut. És télen jobban szeretjük a szemest*

²⁶ A nagy erdők közepén fakitermelési céllal alapított Gyulafalván a munkások egyáltalán nem tudtak mezőgazdasággal foglalkozni, így a havi fix keresetet tekinthették csupán a megélhetés alapjának.

sonkával.” (Bartha Gabriella levele, 1932. aug. 21.) A veteményesben lévő zöldségek számára a vetőmagot sokszor messziről hozatták. 1928-ban például Aradról postán keresztül rendelték meg,²⁷ néhány év múltán pedig a Magyarországon élő testvéreken keresztül szerezték be: „*a borsó nagyon jól bevált (...). A főző tök is a te fajtád, már ettünk belőle.*” (Bartha Irma levele, 1935. júl. 31.) A mindennapi étkezés alapjául szolgáló krumpliból és az állatok ellátásához fontos kukoricából nagyobb mennyiséget ültettek: „*Pityóka az már inkább van szednivaló, azt piszkálgassuk. (...) Tegnap előtt nagy töröbuzza bontó volt nálunk, így már azon is tul vagyunk. 9 idegen bontó volt. Hát nem nagy a mi gazdaságunk.*” (Bartha Irma levele, 1927. szept. ?) A veteményes kert egyik részében cukorrépa termesztésével is foglalkoztak.²⁸ A kísérletező szellemnek köszönhetően a nagyobb gondoskodást vagy melegebb éghajlatot igénylő zöldségek termesztésére is próbát tettek (így például zöld paprika ültetésére is van adatunk), viszont ennek sikertelensége láttán a paprikát, paradicsomot, ritkábban a hagymát is inkább a kovásznai piacról szerezték be (Bartha Irma levele, 1935. júl. 31.).

A családi gazdálkodásban a Barthák erdőrészei is fontos szerepet kaptak, mivel a téli tűzifát onnan szerezték be. Az erdő meglátogatása a kivágandó fák kijelölése céljából egyben családi kirándulásnak számított, és csupán a nagymértékű falopások szomorították el a saját birtok gazdasági potenciálját felmérő kirándulókat.

A gyümölcskertészet

A lakás melletti veteményes kert, valamint a falu szántóhatárában lévő földek mellett Bartha Károly a falu szélében 5 hektáros, *Mezőkert*nek nevezett beltelket vásárolt, amelyben többszáz fát tartalmazó gyümölcsöst hozott létre. Ezzel beilleszkedett a tanítók gazdasági irányítói szerepkörébe is. Magyarországon a legtöbb tanítóképző intézet a 19. század második felétől kiemelt fontosságúnak tartotta a tanítványok gazdasági képzését.

²⁷ „*Irmaka megy át mindjárt a postára, mert magvakat hozattunk Aradról s azokat váltsa ki.*” (Bartha Gabriella levele, 1928. ápr. 4.)

²⁸ „*Reggelre alapos fagy lett. Pityóka, cukor, sarju minden a kertbe, de olyan hideg van, hogy nem lehet kinn dolgozni.*” (Bartha Irma levele, 1931. szept. 28.)

A szakirodalom úgy véli, ennek a folyamatnak köszönhetően bontakozott ki egy olyan országos mozgalom, amelynek megítélése eléggé ambivalens: a meghonosított egységesülő európai gyakorlat elhomályosította a több évszázados népi tapasztalatot és kiszorította az őshonos fajokat (Csoma 2005: 192). Erdélyben ez a folyamat késéssel jelentkezett, mivel itt csak a század utolsó harmadában alakultak ki a népiskolai gyümölcsfaiskolák. A székelykeresztúri tanítóképző intézet, ahol Bartha Károly is a tanítói alapképzést elsajátította, különösen nagy jelentőségű volt ebből a szempontból. Kozma Ferenc, a Székelyföld közgazdaságáról írt könyvében, 1879-ben például külön kiemelte, hogy „a keresztúri tanítóképezde és a székelyföldi gazdasági felső népiskolák megindított gyümölcsnemesítési működése egypár évtized alatt remélhetőleg jelentékeny lendületet fognak adni termelésünknek.” (Kozma 2008: 207).

Amint a keresztúri tanítóképző intézet értesítőiből megtudhatjuk,²⁹ már az 1871-es esztendőben tanították a diákoknak a vadoncok nyesését és kiültetését, az oltást, gyümölcsfanemesítést (Kozma 1871: 61). A gyümölcsészet oktatása ennek ellenére 1877 után kapott nagyobb hangsúlyt. Az 1877. Június 28-i igazgatóválasztmányi gyűlésben elhatározták, hogy a díszkertészettel felhagynak, és a fák szaporítására koncentrálnak (Kozma 1885: 75). A növendékek szakszerű gyümölcsnemesítési kiképzését „nemzetgazdasági érdek”-nek tekintették (Kozma 1885: 76). Abban a periódusban, mikor Bartha Károly a tanítóképző növendéke volt, Jodál József kertész oktatta a gyümölcsnemesítést, és ekkorra a tanítóképző intézet csemeteiskolája már akkora hírnévre tett szert, hogy a megyei gazdasági egyletet ők látták el oltóágakkal, de tőlük igényelt nemes ágakat a földművelésügyi minisztérium is (Kozma 1885: 80). Akárcsak a többi tanító, heti két napi gyakorlati képzésben elsajátította a metszési, szemezési tevékenységeket is, és az iskolai ismereteket később szakkönyvek tanulmányozása által bővítette. A tanítóképzőben elsősorban a Gazdasági Kis Tükör faültetési tanácsait oktatták (Kozma 1871: 61). Bartha Károly fennmaradt kertészeti jegyzetfüzete arról tanúskodik, hogy kivonatokat készített a *Fatenyésztes* című könyvből,³⁰ de ismerte Mahács Mátyás valamegyi gyümölcsészeti könyvét is (Mahács é. n., Mahács 1925, Mahács 1929).

²⁹ Köszönöm Sándor-Zsigmond Ibolyának, a székelykeresztúri Molnár István Múzeum muzeológusának, hogy segítette a tanítóképző intézet értesítőinek adataihoz hozzájutnom.

³⁰ Valószínűleg Rudinai Molnár István 1899-ben megjelent könyvéről lehet szó.

A szakkönyvekből való ismeretszerzés mellett levelezett kora háromszéki híres pomológusával, a bodosi Budai Józseffel is,³¹ és néhány oldalban a saját gyümölcsoltási megfigyeléseit is lejegyezte.³² Tevékenységére bátorítóan hatott az is, hogy a század elején a faluba több új gyümölcsfajta került be. Amint azt pávai falumonográfiájában maga is lejegyezte, „A Pónyk, Batul, Gyógyi almafajok, az őszi bergamott, Császárkörte, Pápakörte körtefajok Nagy Enyedről kerültek községünkbe. Ezeket Ifj Fazakas Ferenc, ki a nagyenyedi kollégium pincemestere volt, hozta és ültette el az Alszebenben lévő kertjében. Fia Fazakas Dénes, ki Arad-hegyalján a gróf Migazzi pincemestere volt, szintén sok nemesfaj gyümölcsöt honosított meg Páván és 1904-ben hazatelepedve jelentősen előmozdította a gyümölcsstermelés fellendülését.” (Bartha 1943: fol. 92).

A korai gyümölcssteleptítő elődök tevékenységéhez Bartha Károly a század elején kapcsolódott, és sikerült úttörő munkát végeznie a faluban. Monográfiája gyümölcsstermesztésről szóló fejezetében büszkén emelte ki: „Nekem volt az Orbai járásban az első rendezett faiskolám és én ültettem az első nagyobb gyümölcsöst 1900–1906-ig mintegy öt hold területen a községben. Az én faiskolámból kikerült oltványokból mintegy 20.000 db ültetődött el a községben és a szomszéd községekben.” Nyugtalan kísérletező szelleme elsősorban a gyümölcskertészet területén érvényesült: 215 alma, 164 körte, 38 szilva, 22 cseresznye és meggy, 12 mogoró, 4 barack, 3 szederfa fajtaival próbálkozott, hogy kiválogassa azokat a fajokat, amelyek az orbaiszéki hideg időjárásban is jó termést hoztak (Bartha 1943: fol. 93). Az oltási eljárásokkal való próbálkozások nyomán eljutott egy saját almafajta előállításához is, melyet Budapesten saját nevére jegyeztetett.³³ Mindezek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, ha a lányok a levelezésben sokszor emlegették a kert állapotát, a remélt termést vagy a fagyok miatt meghíúsulni látszó üzleteket.

Míg a tanítói korszakában Bartha Károly idegeneket fogadott fel a kert rendezésére, addig a nyugdíjazását követően a gyümölcsös szakszerű rendezését maga vette a kezébe: „Amióta nem tanítok az iskola miatt soha nem unatkoztam, volt bőven dolgom az elhanyagolt kertekkel.

³¹ Sajnos ez a levelezés nem maradt fenn, csupán lánya, Olosz Ferencné Bartha Irma mesélt erről a szakmai kapcsolatról.

³² Lásd melléklet: Bartha Károly saját kertészeti feljegyzései.

³³ Lánya Olosz Ferencné Bartha Irma közlése.

*Az elvénült és kiaszott fákat kiszedtük, a ribizskéket, málnákat átültet-
tük, ültettem fákat, a hangyahalmokat elegyengettem, Gergelyt a kert-
ből kitessékeltem, a kezelését teljesen mi vettük át.*” (Bartha Károly levele,
1927. dec. 20.) Mivel az írott kapcsolattartást elsősorban a pomológiá-
ban járatanabb lányok bonyolították, így csupán a tanító néhány szük-
szavú leveléből kaphatunk információkat a kertbe ültetett almafajtákról:
az arany parmen, londoni pepin (Bartha Károly levele, 1927. dec. 20.),
Jonathan, Budai Domokos (Bartha Károly levele, 1939. márc. 13.) fajták
csupán a legismertebbek voltak a számos termesztett fajta közül. 1932-ben
a bukaresti gyümölcskiállításon 24 almafajtát,³⁴ 1934-ben pedig a köze-
li Kézdivásárhely gazdasági kiállításán 65 alma- és 5 körtefajtát (Bartha
Gabriella levele, 1934. nov. 19.) állított ki a pávai tanító.

A kert a család számára potenciális pénzforrást jelentett, ezért a csa-
lád egyik legfontosabb tevékenysége volt a gyümölcsfák kezelése. Ez egész
esztendőn át tartó munkafolyamat volt. Az elaggott vagy kifagyott fák ki-
vágásán, tavaszi metszésén kívül a fák tövét időnként felásták, trágyázták.
Az újonnan ültetett csemetéket kifeszítették, hogy a korona szép alakját
kialakítsák.³⁵ A tavaszi virágzás előtt a többszáz fát naponta megrázták,
így próbáltak megszabadulni a rügyfúró bogarak kártételeitől (Bartha
Gabriella levele, 1932. máj. 25.). A gyümölcs érésekor az egész nap a kert-
ben telt el, hiszen a több száz fa a család munkacapacitását is meghalad-
ta. A szedéssel párhuzamosan szelektálás is folyt, különválogatták az „első
osztályút” az apróbbaktól és a hibásaktól: míg a szebb almának vevőt ke-
restek, addig a hibásakat *betörték*.

A gyümölcsös rendezése elsősorban a Bartha Károly feladata volt, vi-
szont a tavaszi munkálatok és az őszi szüret idején a munka nagyságá-
ra való tekintettel az egész családnak a kertben kellett tevékenykednie.
Természetesen mindenki számára az volt a cél, hogy mennél több almát
és mennél magasabb áron tudjon a család értékesíteni. A piaci árusítás-
ra mégsem történt soha hivatkozás, a gyümölcsnek általában már a kert-
ben került gazdája. *„Mi a Mezőkertből éppen csak 2 jónatánt, egy birs-
almát, 3 körtefát tartottunk meg és a többit 12.500 Leiert adtuk el. Elég
jól elment mert nagyon sok lehullott és hibás, apró az idén is az alma.”*

³⁴ Bartha Gabriella beszámolója a bukaresti gyümölcskiállításról, 1932. szept. 26.

³⁵ „Most vannak teljes virágzásba az almafák. Gyönyörű a két kifeszített arany
parmen.” (Bartha Gabriella levele, 1932. május 25.)

– olvashatjuk az 1928-as beszámolót (Bartha Gabriella levele, 1928. okt. 21.). *„Most szombaton délután nagyobb volt a forgalom az udvarunkon mint Kovásznán a piacon. Sósmezei románoknak eladtunk vagy 7 mázsát (= almát) 6 Leiért.”* – írta Gabriella 1932-ben (Bartha Gabriella levele, 1932. nov. 9.). Bár legtöbbször az apró termés miatt csalódott volt a család, mivel nem kapták meg a várt pénzt, néha már a leszedés előtt is sikerült gazdát találni az almának.³⁶ Legtöbbször környékbeli vásárló-rétegről tudósítanak a levelek, a távoli – és magasabb értékesítési árral kecsegtető – piacok a rossz szállítási feltételek miatt nem váltak a család gazdasági stratégiájának részévé.³⁷ A friss almale a család kedvenc itala volt a téli periódusban: *„Ezt se sokan tehetik meg, hogy februárba alma levet igyanak. Almánk is van bőven még s így mi tehetjük”* (Bartha Gabriella levele, 1925. febr. 10.). A családi kereskedelemben nem pusztán az alma értékesítésének volt jelentős szerepe, hanem már előre feltérképezték az ecet iránti keresletet is. *A hullás almát is igyekeztek az utolsó darabig feldolgozni: „Hogy pálinkának ki lehet főzni, így a hullás is jól értékesíthető, és nem hiába dolgozik az ember a szedéssel. (...) A legszebb alma vékájátis 25 Leinel fennebb nem lehet eladni. Ezzel szembe a szebb hullás jövedelmez 15 Leit, mert kapunk érte ½ l pálinkát. Összegyűjteni pedig, ha értékesíteni nem tudnák, akkor is össze kellene, mert nem rothadhat a fa alatt.”* (Bartha Gabriella levele, 1936. szept. 1.) Jó termés esetén a feldolgozási periódusra segítséget is alkalmaztak, egy-egy szomszéd gyermek személyében: *„Olyan ügyes gyermekünk van most, a Bodó Gyuri fia, hogy teljesen egyedül tud préselni. Ez nagyon jó, mert az idén ecetnek is sokat kell csináljunk”* – írta Gabriella 1932-ben (Bartha Gabriella levele, 1932. aug. 21.).

Amint az az eddigiekből is kitetszett, az almán kívül cseresznyét, meggyet, körtét, birsalmát, diót is termeltek a ház mellett és a mezőkertben. Ezekből viszont jóformán csak a körtének kerestek gazdát, a többi gyümölcsöt a család maga fogyasztotta el.

Amint látható, a Bartha család gazdálkodása elkülönült a más pávai családok gazdálkodási habitusától. A gyümölcsstermelésben a főlősleg

³⁶ *„gyümölcsöt se kellett szedni, mert az összes gyümölcsöt eladtuk egybe, úgyhogy a vevők szedték le a fáról is.”* (Bartha Gabriella levele, 1928. okt. 21.)

³⁷ A gyümölcskereskedelem akadozását a század elején tartott Székely kongresszus is a rossz szállítási feltételekkel hozta összefüggésbe (lásd Gáspár 2001: 60).

előteremtése volt a fő stratégia. A gyümölcs elsősorban *áru* volt, és mint ilyen a betelepített fajták révén a vásárlói igényeket hivatott kielégíteni. A gyümölcskiállításokon való részvétel a széleskörű reklám szerepét játszotta, a marketing jellegzetes eleme volt. Avagy ahogyan azt a bukaresti kiállítás előtt megfogalmazta Gabriella: „*Ezért több mint bizonyos nem kapunk semmit, de (...) a cél az, hogy a háromszéki almának Bucurestbe piacot teremtsenek.*” (Bartha Gabriella levele, 1932. szept. 26.) A nagyobb kereslet és ezzel összefüggésben a vásárlói szokások és igények megfigyelése a gyümölcsállomány szelektálásához, a keresettebb, hosszabb ideig tárolható fajták nagyobb mérvű elterjesztéséhez járult hozzá. 1939-ben a tanító ezt így fogalmazta meg: „*A mezőkertben a sokfajta haszontalan fa helyett Jonathán és Budai Domokos almafákat ültettünk. Most a tavaszon is 45 drb ültetődik.*” (Bartha Károly levele, 1939. márc. 13.) Ez jelzi, hogy a Bartha család eljutott a nagybani kereskedés ötletéhez, és ha a család fő halála és a kollektivizálás³⁸ nem torpantotta volna meg a gyümölcsös kialakítását, talán meg is valósították volna ezt a gondolatot.

A család kapcsolatrendszere, mozgástere, szórakozási szokásai

A Bartha család gazdálkodási szokásai nem engedték meg, hogy a család hosszabb távra elhagyja az otthonát, és több napos kirándulásokkal, ronklátogatásokkal töltse az idejét. Ennek ellenére nagyon intenzív életet éltek, sok ember vette körül őket. Igazán szoros baráti szálakat a zabolai Balogh és Aulinger, a pávai Bokor, Bene, Deák, Finta, Pálmay, Szász, Fikker, a szentkatolnai Györgybiró családokkal ápoltak.

Kik voltak ezek a családok? A Balogh házaspár zabolai tanító család volt, 8 gyermekkel. Az Aulinger család kilétét nem sikerült pontosan kideríteni, valószínűleg erdészként / kertészként tevékenykedtek Zabolán, és talán a Mikes uradalom alkalmazta őket. A Bokor család idegenből került Pávára, a családfő a gyárban tevékenykedett. Deák Béla Páva másik tanítója, a Szász és a Fikker család Páva egymást váltó papi családjai, Pálmay

³⁸ A kollektivizáláskor a teljes gyümölcsös állami tulajdonba ment át, és csupán a rendszerváltás után került vissza a család tulajdonába.

a gyár gondnoka, a Bene és Finta család ezzel szemben azonos státusú rokon családok voltak.

E kis felsorolás is jól tükrözi azt, hogy a tanító és családja elsősorban a sajátjához hasonló státusú értelmiségi családokkal érintkezett. Az értelmiség csoportidentitása nem engedte a kisebb vagyonú és műveltségű falusiakkal való szorosabb kapcsolatok kiépítését, de különösebb bensőséges kapcsolatot a hierarchia magasabb fokán álló zabolai Mikes családdal sem ápoltak. Mikes grófnő Irmától rendelt csipkéket, a családi fényképalbumban volt a grófnőről is fénykép, a Bartha lányok ugyanazokra a rendezvényekre és bálókba jártak, mint a grófkisasszonyok, de a zabolai kastély látogatására egyetlen utalásunk sincsen a levelezésben. A gyártulajdonos Roth-tal sem volt a családnak semmilyen kapcsolata, csupán a temetéséről mint különleges látványosságról számoltak be.

A baráti családokkal való kapcsolattartás csaknem mindennapi együttlétet jelentett. A fiatalabb generáció, vagyis Irma és Gabriella ennek érdekében heti rendszerességgel átment Baloghékhoz vagy Aulingerékhez Zabolára, a két zabolai út közti szünetben pedig az ottani barátok látogattak át Pávára.

A levelek olvasása közben időnként meglepődünk azon az intenzív társasági életen, amely a közepes nagyságú faházban zajlott. Elsősorban a téli esték kedveztek a beszélgetéseknek: „*Vacsora után Anyuka, Antónia néni meg Baróthiné az asztal egyik végén beszélgettek, a más végén meg Berci bácsi mondott Apukával és közből meg mi hárman. Olyan jól eltelt az idő.*” (Bartha Gabriella levele, 1925. febr. 10.) A vendégjárás intenzitása az ünnepi periódusban sem lanyhult. Egy karácsonyi „csendes” ünneplésről például 1931-ben így számoltak be: „*Az ünnepek eltelének csendben. Első nap délután korcsolyázánk a patakon Iduska, Irmaka meg én. Este nálunk volt Iduska meg Béla. Másodikon átvolt Toncsi, Annus meg Laci. Vasárnap Piri meg Józsi valának nálunk. Az este Meláni néni, Aniska meg Ilus voltak fenn. Közbe mi is valánk hol itt hol ott.*” (Bartha Gabriella levele, 1931. dec. 29.)

A kapcsolatápoló látogatások közt különösen fontos szerepet tulajdonítottak a névnapok megülésének, mindig számon tartották, mikor kit kell felköszönteni. Januárban Piroska napolni voltak Zabolán Aulingeréknél.³⁹

³⁹ „*Megyünk ma este névnapolni. Itt jára Piroska és meghívott.*” (Bartha Irma levele, 1927. jan. 17.)

Júniusban „*Baloghéknit valánk Antónia névnapot ülni s jól lakánk kürtőskaláccsal.*” (Bartha Gabriella levele, 1925. jún. 15.) Novemberben „*Erzsébetezni valánk Borzoshoz, hol nyakig ettük magunkat.*” (Bartha Gabriella levele, 1925. nov. 25.)

A baráti családok látogatásán kívül a fiatalok évi 2–3 alkalommal néhány napot a márkosfalvi nagyszülőknél töltöttek, de rokoni látogatáson megfordultak a szentkatolnai Györgybiró családnál is. Az egészségügyi gondokkal elsősorban Kovásznára jártak. Vásárlások céljából elsősorban a kovásznai és kézdivásárhelyi üzleteket, piacokat látogatták. Úgy tűnik, a közeli Kovásznán működő szabóktól rendelték a divatruházatot, viszont a lábbelik beszerzésénél Kézdivásárhelyet részesítették előnyben. Kulturálódni Zabolára, ritkábban Kovásznára jártak. Különösen kedvelték a színi előadásokat: 1926 októberében két hetet töltött Zabolán egy 14–16 tagból álló színésztársaság, akiknek előadásaira bérletet is váltott a két Bartha lány (Bartha Gabriella levele, 1926. okt. 16.). Sepsiszentgyörgy meglátogatását csupán egyetlen alkalommal említik a levelekben. A távolba szakadt baráti kör megtekintésére eljutottak Brassóba, Szebenbe is, de a testvérek meglátogatása miatt Budapesten is megfordultak. A szülők számára a tanítói állás, a mezőgazdasági munka és a háztartási teendők ellátása miatt beszűkültebb volt a tér. Bartha Károly tanító a felesége márkosfalvi családján és a szentkatolnai rokonságon kívül csupán Zabolát, Kovásznát, Kézdivásárhelyet látogatta. A levelekből egyáltalán nem derül ki, hogy valaha eljutott volna a Magyarországon ragadt gyermekei meglátogatására. Feleségének még ennél is szűkebb volt a mozgástere, időnként a zabolai baráti körhöz, betegsége folytán a kovásznai orvosokhoz jutott csupán el.

A nyári munkaidőben a fiatalok barátaikkal kirándulásokat szerveztek, ezek a mindennapok egyhangúságába mindig élményt vittek. 1927-ben hét barát indult vonattal-szekérrel Bodza meglátogatására (Bartha Irma levele, 1927 szept.), 1935-ben pedig tízen indultak el vonattal a Gyilkos-tó és a Békási-szoros megtekintésére. A kirándulásoknak nem volt hagyománya még ebben a periódusban sem, így viccesen így számoltak be róla a lányok testvérüknek: „*felütöttük a tábort ki a földön, ki a szekéren pokrocokba szénán próbáltunk aludni, közben hideg volt, a harmat megütött. (...) A fényképező gépet is felállította Dávid, hogy az utrol lássák, hogy nem cigányok vagyunk, hanem urak. Ugyan is rengeteg autó ment el és azok is mind oda kiabáltak.*” (Bartha Irma levele, 1935. júl. 31.)

A szomszédos vagy távolabbi helységek látogatásán kívül Páván is akadtak szórakozási lehetőségek, amelyeket a család tagjai lehetőségük-höz képest kihasználtak, esetenként ők maguk szervezték ezeket. A felnőtteknek szeptember végétől február végéig a szombat és vasárnap estéjük a kártyázással telt el. Több fajta kártyajátékot említenek a levelek: filkózást, kaszinózást, ramslizást, preferánszozást. A kártyapartnernek nem változtak: többnyire a pappal, a tanító kollégákkal, Pálmaival vagyis a gyár gondnokával, a Gál családdal játszottak, így egymás házáat látogatva a társasági élet fontos rugóivá váltak. Ha új kártyapartnerre hívtak meg, az megiszteltetésnek vette, hogy rá esett a választás, ez olvasható ki egy 1926-os levélből is: *„Tegnap Katz is át volt kártyázni, meghívta Gál bácsi, mert Nemes hiányzott. Ha láttad volna mily boldog volt! Már vagy 2 vasárnap nálunk is volt mert akkor Gyula bácsi hiányzott és este is többször kártyáznak nálunk Apukával.”* (Bartha Gabriella levele, 1926. szept. 29.) Szilveszterkor is visszatérő tevékenység volt a kártyázás és römizés. Bár a játékok elsősorban férfi szórakozásnak számítottak, ilyenkor az asszonyok is bekapcsolódtak.⁴⁰ A kártyázás csaknem mindig pénzért folyt, de bizonyára nem nagy összegekért, mivel soha nem panaszkodtak a játékosok a vagyon megcsappanása miatt, de nem is örvendeztek nagyobb jövedelem elnyerése miatt.

A farsangi periódusban a fiatalok kedvelt délutáni, esti időtöltése a bállok látogatása volt. Amint az a levelekből kiderül, erre mind Páván, mind Zabolán vagy Kovásznán bőséges alkalom adódott. Majdnem minden évben a farsangi periódusban minimum három bálban jelentek meg a tanító lányai, ezekről többnyire röviden emlékeztek meg: *„Közben valánk 3 bálba is: 2szer Zabolán és egyszer a pávai dalárda bálján.”* (Bartha Gabriella levele, 1927. márc. 7.) Néhány utalásból arra következtethetünk, hogy a zárt körű rendezvényeket részesítették előnyben: *„Január 2-án lesz egy kosaras multság itten, amit Miska, Déneske stb rendeznek. S azért lesz Páván, mert Zabolán azt mondják olyan zárt körűt nem lehet.”* (Bartha Gabriella levele, 1925. dec. 14.) A bállok és műsoros estéyek rendezőinek áttekintéséből valódi falutörténet bontakozik ki: 1925-ben a női és a férfi

⁴⁰ A levelezésből kiolvasható, hogy mind 1926 újesztendejekor, mind 1927-ben, mind 1928-ban kártyázással telt el a szilveszter. Éjfélkor kiment az egész falu a templomhoz, ott köszöntötték az új évet a pappal együtt.

dalárda,⁴¹ 1927-ben az „*ujon megszervezett pávai tűzoltók*” (Bartha Irma levele, 1927. szept. ?), 1928-ban a pávai iparosok (Bartha Gabriella levele, 1928. febr. 23.) szerveztek műsoros vagy éppen jelmezes estélyt. A zabolai, kovásznai, kézdívasárhelyi helyszínekről egy sajátosan értelmiségi indíttatású bálozási szokásról nyerünk – elsősorban Bartha Gabriella leveleiből – részletes beszámolókat.⁴² A harmincas években, Domokos Pál Péter kézdívasárhelyi tanár személyes példamutatásának köszönhetően, elindult a székely népviselet intenzív felújításának és ünnepi használatának a mozgalma. E sajátos revival jelenség a pávai értelmiségi körökben is nagy hatást váltott ki. A pávai tanító lányai ezekben a szőttes bálokban, felvonulásokban irányító, tanácsadó, példamutató szerepet töltöttek be: a faluban igen korán elkészítették a szőtteseiket, és felöltötték mind a püspök fogadására, a templomavatókra, mind pedig a bálókra, mulatságokra. A mozgalom elfajulásai ellen szavukat emelték, és a hitelesség diadalra juttatása érdekében maguk is érdeklődtek mind az öregektől,⁴³ mind a Magyarországon élő testvérek segítségével a szakemberektől.⁴⁴ A szőttes viselése az egyre nacionalistább Romániában identitásjelölő funkcióval telítődött. A népviseletes felvonulás csendes erődemonstrációvá vált, a közösségi lét, az önszerveződés, a vállalt magyarság szimbólumaként funkcionált. Az értelmiség és a nemesi réteg által való felöltése annak a jele volt, hogy a viseletet kiemelték eredeti köznépi kontextusából, és identitásjelölő díszruha szerepkörével látták el.

1932-ben, az új pap beiktatása után a levelezés erőteljesen fellendülő vallásos életről és ezzel kapcsolatos rendezvények látogatásáról számolt be: „*(Fikker Ferenc pap) Pávát egész ujjá alakította. Működik a Nőszövetség. Minden kedden Bibliakör és pénteken este műsoros est – úgy nevezett Kötöke.*” (Bartha Gabriella levele, 1932. febr. 11.)

⁴¹ „*Van ugyanis férfi és női dalárda, kik a második ünnepi vallásos délutánon énekeltek és énekelni fognak vasárnap is a templomban. És a hölgyeket (Bardocz) Böske tanítsa, s a férfiakat meg Csekme Mózes.*” (Bartha Gabriella levele, 1925. ápr. 20.)

⁴² Lásd a mellékletben az 1932-es és 1933-as báli és templomszentelési, a Rikán belőli nőszövetség közgyűléséről szóló beszámolókat.

⁴³ „*Nagyanyó is azt mondja, sohse hallotta, hogy szőttest hímeztek volna, csak selymet.*” (Bartha Gabriella levele, 1933. febr. 25.)

⁴⁴ „*A leveled várjuk, kíváncsi vagyok a véleményedre a szőtteses képpel. A lapod az a legjobbkor jött a himzésre vonatkozóan, mert itt vannak egyesek akik mindenképp a himzést szeretnék bebeszélni és a népet félrevezetni, de csak részben sikerült, most meg végképp belesz szüntette.*” (Bartha Irma levele, 1933. máj. 21.)

A család mozgásterét, kapcsolatrendszerét, a szabadidő eltöltési habitusait a modernizációs eszközök megjelenté kissé átalakította. Bár napjainkban úgy véljük, hogy a rádió és tévé megjelenése szétrombolta a közösségi kapcsolatokat, ez nem volt ennyire egyértelmű. A levelezés azt sejteti, a rádió – megjelenésének első fázisában – közösséget kovácsoló szerepet bírt. Az 1930-as években Páva fiatal tanítója, Deák Béla ennek az eszköznek a megvásárlásával tett szert közösségi elismertségre, a Bartha család kapcsolatrendszerébe is elsősorban a rádió révén került be. *„Éppen 4 hete hogy vette Béla, egy nagyon jó rádió. Voltunk mi is az egész familia benn nála több este. Gyakran még 10–20-ig is felgyűl a hallgatók száma, és rendszeren megvárjuk a cigányzenét is. Apukának van egy megszokott helye, azt mondja, hogy ő azt kibérelte, és meg nem mozdul onnan egész este, úgy hallgatja. Ki is jelentette, hogy a jövő télre, ha egyszer csak ki tudjuk spórolni az árát, veszünk. (...) Van Miskolczy Pistának is, de az meg se közelíti a Béláét. Finta Ilusék, Bokorék, Benének stb Herdingerékhez járnak, mert most ő is vett egyet. (...) Zabolán is több helyen van, így már itt is kezd jobban elterjedni.”* (Bartha Gabriella levele, 1930. febr. 17.) Mivel a rádiót a feltörekvő értelmiség szerezte be elsőként, így ez az eszköz a csoportidentitás erősödéséhez járult hozzá. A rádió hallgatására összegyűlt emberek általában ugyanabból a körből kerültek ki, akikkel a Bartháknak korábban is kapcsolataik voltak: *„Az este rádiózáink fél háromig, lévén hushagyó kedd. Rengeteget kacagtunk, főképp Dani bán.⁴⁵ Erősen tetszett a társaságnak, pap bácsi nagy buzgóságába azt is mondá, hogy ő ir neki Pestre, olyan erősen tetszett. Csupán csak 24-en voltunk, úgy hogy szegény Béla takaríthat utánunk. Apuka annyira szereti, hogy már két este fordult elő, hogy Pálmai hívatta kártyázni és nem ment, jött rádiózni.”* (Bartha Irma levele, 1930. márc. 5.)

A sporttevékenységek közül a téli kis közösségben lévő szánkózáson, korcsolyázáson kívül az ismeretlenebb sportjátékok (például az asztali tenisz) elsajátításától sem idegenkedtek.⁴⁶

A késő ősztől tavaszig terjedő hosszú esték alatt zene töltötte be a rusztikus faházat: Gabriella a rokonságtól örökölt zongorát szólaltatta meg,

⁴⁵ Hosszú Zoltán *Dani bá* című művéről van szó, amely nyomtatásban is megjelent.

⁴⁶ *„Mostanában délutánonkint ha ráériünk, ping-pongozni szoktunk. Az Ifjusági Egyletnek van a papilakon felszerelése. Mestereink a pap, Csekme Gyulacska és Bokor Gázi, akik mind a hárman jól játszanak.”* (Bartha Gabriella levele, 1933. febr. 25.)

a Miskolcзыné irányítása alatt.⁴⁷ A tanító lánya Magyarországról szerzett kottákból zongorázott, ha pedig több szabad ideje volt, maga is lekottázta a kor divatosabb slágereit.⁴⁸ A zenélés nem magányos szórakozás volt: a rokoni vagy baráti családok gyakran összeültek, hogy hegedű- vagy zongoramuzsikával tegyék szebbé a hosszú estéket. A fiatalok valamennyi zenei műfajt kipróbálták: 1926-ban műdalokat játszottak, de a harmincas években a közösen végzett improvizációktól sem riadtak vissza: „*Nagy zenész a pap is, minden hangszerhez ért és jól énekel. Csináltunk egy párszor olyan ricsajt, amit ő jazz-nek nevez. Zongora, hegedű, gitár rendszeren játszott, ezen kívül mellék hangszerek kefével ütött szék, poharakba rakott kanalak stb. stb.*” (Bartha Gabriella levele, 1932. febr. 11.)

A család nőtagjai szabad perceinek zömét a kézimunkázás töltötte ki. A kor polgári divatjának köszönhetően a csipkeverés volt a fiatalok kedvenc időtöltése. A múzeumi gyűjteményekbe bekerült tárgyak azt bizonyítják, hogy a csipkének a századfordulótól a harmincas évekig óriási divatja volt.⁴⁹ A Szászföld vagy Barcaság peremén lévő székelyföldi falvakban különösen fontos szerepe alakult ki a csipkekultúrának: a horgolt csipkével díszített lepedő és a csipkekötéses abrosz a kelengyék elmaradhatatlan elemévé vált az egész Székelyföldön. Nem tartjuk tehát véletlennek, hogy az elemzett levelezés időszakában alakult ki és kapott jelentős szerepet a székelyszentkirályi csipkekészítés,⁵⁰ de ekkor vált általánossá Árapatakon a csomózásos csipkék kultusza is (Lőrinczi 2001: 149–150). Talán az sem véletlen, hogy a század első felében éppen a háromszéki Bálint Benedek vált a magyar csipkeművészet egyik megújítójává és híres tervezőművészévé. S bár a székelyföldi lányok közül kevesen sajátították el a komplikáltabb technológiákat, a polgári divatban betöltött szerepe és magas ára hatására több család próbálkozott ezek gyakorlásával. A Bartha lányok a Márkosfalván élő nagynénjüktől, Sipos Irmától tanulták meg a

⁴⁷ „*A zongora haladásommal meg van Miskolcзыné elégedve, ép ma volt szó, hogy a tavaszon is tovább folytatjuk, habár előre csak a télről volt szó.*” (Bartha Gabriella levele, 1927. márc. 7.)

⁴⁸ „*Éppen 20 oldalt kottáztam magamnak sürgősen és gondolhatod, az pár óráig igénybe vette s így az estém két hétig le voltak foglalva, mert nappal nem igen értem rá.*” (Bartha Gabriella levele, 1927. jan. 17.)

⁴⁹ A csipkekészítésről és -használatról lásd részletesebben Erdei 2010.

⁵⁰ A csipkeverést Székelyszentkirályon az 1920-as években Árkosi Lajosné tanította meg, ez a kézimunkaág jelentős keresethez juttatta a falu lányait. Elterjedését is ennek köszönhetjük (Derzsi 1999).

különböző csipkenemek (vert, horgolt, neccelt és hajós csipke) készítését. Tudásukat nem rejtegették, Páván és Zabolán több lányt megtanítottak e kézimunkára. A huszas években a Magyarországon élő testvéreken keresztül Irma csaknem állandó megrendeléseket kapott,⁵¹ de Zabolára, Pávára, Brassóba is több darabot készített pénzért. Leginkább zsebkendőkre, de gallérokra, függönyökre, ágyneműre is vert csipkét a húszas–harmincas években. A kézimunkázás a hosszú téli estéket csaknem teljesen kitöltötte: „*Most betörött az egyik ujjamon a köröm a sok csipkeveréstől, így a mig ki nem nő, nem tudok csipkét verni, de van helyetted egy csomó himezni meg neccolni valóm, így nem félhetek az unatkozástól*” – írta Irma 1927-ben (Bartha Irma levele, 1927. jan. 17.). A hosszú téli esték a textilmunkák csaknem minden válfajának kedveztek. „*lassan megy az írás, mert Irmakáék állandóan trécselnek. Himeznek, s a közbe jól megy a beszéd*” – jelezte Gabriella 1927-ben (Bartha Gabriella levele, 1927. márc. 7.). 1933-tól, egy kézdivásárhelyi asztalossegéddel készítettett szövészéknek köszönhetően a szövést is gyakrabban gyakorolták. „*Ujabb fajta, egész kicsi, amin ezentúl mindég szőni fogunk*” – olvashatjuk (Bartha Gabriella levele, 1933. ápr. 19.). A varrógépek elterjedésével párhuzamosan a géphímzést is elsajátították és tanították. A kézimunka jól bevált fizető- és csereeszköz volt, Irma ezzel törlesztette a fogcsináltatásért kért pénzt is.⁵²

Természetesen az értelmiségi családokhoz méltóan, a család valamennyi tagja a téli mezőgazdasági munkaszünet alatt az olvasásra is fordított időt. A megszerzett könyvek a baráti körben kézzől kézre jártak,⁵³ de a család saját könyvtára bővítésére is szánt mindig kis pénzt.

⁵¹ „*ma délután vonattal ment vissza Császár Gyula és elvitte a függöny csipkén meg 6 drb zsebkendő csipkét. A függöny csipke 2 m 20 cm, ár 682 L. A zsebkendőkből 3 drb 2–3 cm és 3 db 4–5 cm.*” (Bartha Irma levele, 1924. okt. 28.) „*A 6 drb csipkét (Balogh) Toncsi viszi, mire ez a levél megérkezik, valószínű már Pesten lesz. (...) Nem tudom a 6-ot egy helyre adod-e, de ha nem, arra ügyely hogy kettő drágább fajta közte.*” (Bartha Irma levele, 1926. ápr. 26.)

⁵² „*2500 L az Irmaka fogai és kézimunkával fogja törleszteni. (Balogh) Toncsi függönyököt csinált neki (ti. a kovásznoi fogorvosnak), szintén fog ellenébe.*” (Bartha Gabriella levele, 1925. dec. 14.)

⁵³ „*Miskolczy Pistánétól meg Bokoréktól rengeteg könyvet is kapok. Igaz itthon kissé szidogatnak, hogy akarva nem akarva muszáj olvasni.*” (Bartha Irma levele, 1927. jan. 17.)

Összegzés

A pávai Bartha család Háromszék értelmiségi családjainak egyike volt tehát, olyan család, akinek lakókörülményei, életmódja, mindennapi foglaltságai, kapcsolathálója a fennmaradt leveleiből alaposan megismerhető.

Az elemzésből jól látható, hogy az Orbaiszék falvaiba hazatelepedett értelmiség nem tudott még radikálisan elszakadni az örökölt földek művelésétől. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy felértékelte az örökséget, és szegyennek tartotta megválni tőle. A gazdálkodáshoz való viszony viszont eltért a jellegzetes falusi agrártevékenységektől. A gyümölcsstermelés terén a székelyföldi értelmiségi gyakorlatban általánosan megfigyelhető volt a mintagazdaságok megteremtése. Míg az erdélyi nemesi származású családok ekkorra már a gépesített mezőgazdasággal értek el nagy sikereket, a szerényebb vagyonú tanítók az iskolában tanult modellek alapján a gyümölcsnemesítésben igyekeztek példát mutatni a környezetüknek. A kerteszkedést nem élelmiszerkiegészítő szerepűnek tekintették, hanem egyrészt kísérleti terepnek, másrészt pedig pénzforrásnak. Bár ők maguk is szerették, fogyasztották a gyümölcsöket, de a legfontosabb szempont mégis az értékesíthető többlet előállítás, és ezáltal a gazdasági felemelkedés megteremtése volt. A pénzt már nem újabb és újabb földbirtokok vásárlására, hanem a lakás modernizálására, könyvek és hangszerek beszerzésére, a kert minőségi fejlesztésére, a gyermekek taníttatására fordították. Ez alapvető mentalitásbeli változást jelez: míg az előző generációk még a birtokhalmozás stratégiáját látták a gyermekeik számára megoldásnak, és a honoráciori keresetet újabb birtokok vásárlására fordították, a 20. század eleji értelmiség a meglévő földeket hagyományozta, megtoldva ezt a potenciális tőkévé fordítható innovatív termelési technikák megismertetésével, valamint az örökös továbbtanulás igényének kialakításával.

Az értelmiségi létforma – természetesen – alkotó, szervező tevékenységet is jelentett. A Bartha család is tevékenyen részt vett a település kulturális életében: Károly falumonográfiát állított össze, beadványokkal tiltakozott a település Zabolába való beolvasztása ellen, szónoklatokat, beszédeket tartott Páva ünnepén. Lányai műsoros estélyeket szerveztek, résztvettek a település színjátszó csoportjában, hangszereken játszottak, és tevékenyen hozzájárultak a háromszéki népviselet rekonstrukciójához, felélesztéséhez.

A családi kapcsolatháló elemzéséből látható, hogy a 20. század eleji Háromszéken már egy szűk értelmiségi rétegről beszélhetünk, akiknek

közös céljaik, csoportidentitásuk, hasonló életmódjuk volt. A csoport magát különböző státusszimbólumokkal (is) definiálta: ilyenek voltak a könyvek, hangszerek, az igényesebb lakókörnyezet, a polgárias bútorzat és lakástextilek. Ugyanakkor elkezdődött e réteg bezárkózása is: az egyre hangsúlyosabban feltűnő rétegendogámia, a zárt körű rendezvények látogatása olyan státusjellemzőkké váltak, melyek korábban elsősorban a nemesi réteg körében voltak megfigyelhetők.

Az értelmiség tudatában volt annak, hogy fontos rugója a falu életének, így automatikusan bekapcsolódott a különböző kulturális tevékenységekbe, és fokozatosan előkészítette a terepet a vezető funkciók betöltése számára.

Szakirodalom

ALBERT Ernő

1999 A népi verses levelekről. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 30–56.

BARTHA Károly

1943 *Páva monográfiája*. Kézirat. Szócsné Gazda Enikő tulajdonában.
é. n. Jegyzetfüzet gyümölcsnemesítési feljegyzésekkel. *Kézirat*. SZÓCSNÉ GAZDA Enikő tulajdonában.

BERECZ Gyula

1898 *Adatok Háromszék vármegye népoktatási intézeteinek történetéhez*. Brassó.

CSOMA Zsigmond

2005 Egy felsőöri népiskolai kéziratos gyümölcstermesztési jegyzet 1856-ból, és tanulságai. *Ethnographia* 116. (2) 183–246.

DERZSY András

1999 Székelyszentkirályi csipkeverés. <http://www.hhrf.org/udvarhelyszek/1999/udv9930.htm>. Letöltés időpontja: 2011. október.

ERDEI T. Lilla

2010 A csipke és szerepe a köznépi öltözeten. In: FLÓRIÁN Mária (szerk.): *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 257–310.

GÁSPÁR Antal

2001 Gyümölcsstermelés és értékesítés. In: *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai*. Hargita Kiadó-hivatal, Csíkszereda, 58–64.

KESZEG Vilmos

1996 *Kelt levelem... Egy mezősegi parasztasszony levelezése*. (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára, 6.) Györffy Néprajzi Egyesület, Debrecen.

2002 *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. (Ariadné Könyvek.) Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.

KOKÓ Juliánna

1999 Egy vargasi család levelezése az első világháborúban. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 240–265.

KOZMA Ferencz (szerk.)

1875 *A Székely-keresztúri M. Kir. Állami Tanítóképezde II. Értesítővénye az 1871/2–1875/6 kezdetéig terjedő négy évről*. Székelyudvarhely.

1885 *A Székely-keresztúri M. Kir. Állami Tanítóképezde III. Értesítővénye az 1875/6–1884/5-ig bezárólag terjedő tíz évről*. Székelyudvarhely.

KOZMA Ferencz

2008 *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*. Hasonmás kiadás. Székely Nemzeti Múzeum–Státus Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda.

LŐRINCZI Etelka

2001 *Fejezetek Árapatak népi életéből*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

MAHÁCS Mátyás

1925 *Gyümölcsstermesztés (Angyal D. Kertészeti munkái)*. Pátria Irodalmi Vállalat, Budapest.

1929 *Gyümölcsstermesztés és értékesítés*. Budapest.

é. n. *Gyakorlati gyümölcsstermesztés*. Pátria Irodalmi Vállalat, Budapest.

POZSONY Ferenc

2008 Gazdasági és társadalmi élet az első világháború idején egy zabolai tüézér leveleinek tükrében. In: FÜLEMILE Ágnes – KISS Réka (szerk.): *Történeti forrás – néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. Documentatio Ethnographica 23, L'Harmattan–Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 183–208.

RUDINAI MOLNÁR István

1899 *A fatenyésztés, különös tekintettel a községi faiskolákra és befásítókra.* Pallas, Budapest.

SZÓCSNÉ GAZDA Enikő

2011a Az udvarház árnyékában. A futásfalvi Hamar család. *Ház és Ember 22.*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre,

2011b A Zathureczky család. Gazdaság- és kultúrtörténeti vázlat. *Kézirat, megjelenés alatt.*

Részletek a helytörténetileg érdekes levelekből**(A pávai új harang, 1925)**

Hát Jenci! Ezt is megéred, tőlem kapsz még egy pót cédulát is, hát tudod ennek mi az oka, a harang. A tegnap megérkezett az új harang. Mi semmit sem tudtunk róla. Halljuk egyszer hogy délután 3 óra fele harangoznak. Itt van Jancsi is és közösen találgatjuk, hogy mért harangozhatnak. Azt mondja János hát szerda s azért. Az ablakon kinézek s hát látom két ember kinlódik holmi fenyőfával. Hü itt valami lesz jertek. Kimegyünk a tornácba s akkor tudjuk, hogy hát jó a harang, s ők diszkaput állítanak, de nagyon kell sietni mert már a gyárnál hozza Nagy Zsigmond. Jancsit kérdik, hogy össze kössék-e a hegyit. Ő mondá természetesen. De tudod azok mind a ketten reszegek voltak és még amellé siettek. Össze kötötték, de amikor az egyik felkapta hogy felállítsák a másik lassabban mozgott s mindég elszakadt. A harang már a hidon volt s a diszkapu még nem volt kész. Kétségbe voltak esve hogy hát annélkül nem vihetik ki mire aztán összekötetlen az eper ág megtartotta s mehetett a harang. Az alatt látjuk fut az uton Cs. Klárka G. Icuával vive egy koszorut fenyőből 4 szál csinált virággal. Az a harangra tevődött. Egy pillanatra meglehetősen sok nép gyűlt ki a torony elé köztük mik is. A feltevés ma történt meg, de még a hangját nem hallottuk csak amugy kívülről ütve. Hanem Finta Laci bácsi már össze stimolta a kettőt. A tegnap egy kicsit bevolt csipve Ő is meg Bandi Laji is s akkor azt találja Laji mondani hogy nem talál az új a régi haranghoz ő hallotta mikor a kettőt huzzák s ő érti hogy az nem jól hangzik. Laci bácsi dühbe jött s megpofozta. Így vannak össze stimolva. A diszkapu még ma is áll, de legalább mindenki megtudja az ünnepéjt. Igaz egy kicsit kopaszok a fák, mert a sok kinlódásba a lucfenyő ágai le-törtek, de hát így még szebb. Klárka ma is kötött egy koszorut, a virágot Böske-től kérte (csináltvirág) s kiakasztották a toronyra. A harangszentelés talán husvétba lesz. Ennyi elég a harangról.

(Bartha Irma levele, 1925. márc. 17.)

(A kovásznai álarcos bál, 1926)

Hatodikán vagyis szombaton voltunk Kovásznán az álarcos bálon. Gálnéval mentünk udvari kocsin. Képzelheted milyen mesésen néztünk ki. A kocsisal heten voltunk s azon kívül a nagy skatolyák amikbe a ruhákat vittük. Csak egy-két főre gondoltunk meg mi s azért a jelmezőnk

se volt valami nagy dolog, de jól beillett a többi közé. Le is irom. Kezdem magamon mert azon leghamarabb is tul esem, fehér domino voltam, semmi egyéb, fehér libertinből volt a ruha ami olyan selyem formának nézett ki. Irmaka meg fekete domino volt. Neki rövidebb volt a ruhája és töröbuza kakasból dominókat varrt rá. Nagyon jól nézett ki. Böske meg Kónya Juliska cigánylányok voltak. Kártyákat vetettek, jóstoltak s nem volt több cigányjelmez s ők meg nagyon ügyesek voltak. Ugyhogy állandó udvar volt körülöttük. Juliska mondta is, hogy soha életibe annyit nem udvaroltak neki mint akkor éjfélig. Toncsi meg Gálné egy rokokó párnak volt öltözve. Toncsi a fiu rózsaszín frakba világos kék nadrággal és félcipőben s parókával és copffal. Mesésen nézett ki. Gálné fehérbe kék mellénnyel és dudorral s szintén parókával.

(Bartha Gabriella levele, 1926. febr. 14.)

(A zabolai üdülőtelep, 1926)

Mire haza jöttök már javában fog működni a z(abola)i üdülőtelep. Most (1926) június 10-én nyílik meg, s már többen foglaltak lakást. Amint halottuk Magyarországról fog sok mágnás jöni s a Pálmai apósáék is már vettek ki lakást. Nyilvános lesz a park, szabad lesz akárkinek sétálni, csolnakázni stb csak mindent meg kell alaposan fizetni.

(Bartha Gabriella levele, 1926. máj. 23.)

(A pávai tűzoltók bálja, 1927)

A multkor még bálba is valánk. Az ujon megszervezett pávai tűzoltók rendezték Deák Béla parancsnok és Finta László elnök urakkal bócsu vasárnapján. Kezdeté délután mosogatás után. Hát mi is bementünk 4 órakor s ott valánk fél hétig (a délutáninak akkor lett vége). Még kettőt táncolánk is. Janesi egész délután kártyázott Tátikával, ők nem jöttek be se Anyuka. Este meg ott volt a zsidó trup, Csekmék, Kozma A., Benék, Finták. Szóval Páva intelligenciája. Át jöttek Z(abolá)ról Balogh Andor és társai összesen 7-en így volt gavallér is. Délután kevensen voltak, úgy hogy ülök csak mi valánk Ella, Jegyző Margit, Laci, Kari, Nagy Gergely meg én, aztán táncolt a többi, többnyire cselédek, volt mit nézni, nagyszerűen mulattunk.

(Bartha Irma levele, 1927. szept. ?)

(A regáti katonai gyakorlatok, 1927)

Lacit bevitték a regátba gyakorlatra. Kozma Gyurkát meg Samut, Bagoly Bélát is szintén. Vasárnap azaz ma egy hete itt volt egész nap Györgybiró Andor. Ide menekült a lovakkal. Most hogy vitték Vásárhelyről a katonákat, a környékről a lovakat meg a szekereket szedték mind össze és vitték azokat is a gyakorlatra, csomagot vinni. Szegény gazdák úgy bujkáltak egész éjszakákon. A vásárhelyiek kihajtották a Büdöshöz és éjjel ott szedték össze a katonák, úgy hogy azt mondják, Vásárhelyen 8 pár ló ha maradt.

(Bartha Irma levele, 1927. szept. ?)

(A pávai árvíz, 1932)

A mult héten az erdőn olyan esők lettek, hogy a patakok ember emlékezet óta ilyen nagyok nem voltak. Rengeteg kárt okoztak. Pl az Alszegbe a Bogati úton alol teljesen új medret csinált magának az úton és Szász Dávidék előtt ment vissza a mederbe. Ugyanigy csinált a Deák Béla kertjénél, annak is a hátsó részén folyt végig és megsemmisített egy pár ezer vadoncot. S a kertjéből elvitt egy csomó földet, 2 méter mélyről egy jó darab helyről. Amig rendbe hozhatja Béla bele kerül vagy 20 ezer lejbe. Most a bányából hordják neki kalákába a követ. A tegnap feljártunk megnézni, de olyan hatalmas köveket nem igen láttam. Tegnap már 51 szekér kü le volt hozva. Ma is hordják. Német Bercivel rakat egy hatalmas kő gátat. Annyira sajnáltuk mind szegény Béláékat, nagyon el voltak keseredve, de ez érthető is. Finta Aniskáék is rengeteget dolgoztak, árkoztak, gátakat csináltak térdig érő vízbe, náluk nagyobb kárt nem csinált, de a kertjükön keresztül ment. A Fekete ügy is olyan helyeket is elöntött, ahol eddig soha sem járt. Egyes községeket még 5–6 nap mulva se lehetett megközelíteni.

(Bartha Gabriella levele, 1932. aug. 4.)

(A zabolai szóttos bál, 1932)

A mult szombaton Zabolán volt a Gyárfás kuriába egy diák bál, a ref. és kath. egyház közösen rendezte. Nagyon szép multság vala, csupa uri publikummal, gazdaember féle se volt egy se. Mi is ott valánk és jól is éreztük magunkot, de engem a napi sok dolog annyira kifárasztott, hogy (Deák) Béláékkal mi is hazajöttünk korábban. Más mindenki reggelig mulatott. Ott volt a két kontesz is 2 vendég lánnyal és 2 gróffal. Ez

valamennyire szőttes bál is volt. A konteszek is szőttesbe voltak. Irmaka szintén. Akkor egész héten ezt a székely ruháját varrta Irmaka, hogy semmi egyebet nem tudott dolgozni, annyira kellett siessen és azért volt nekem annyi dolgom. Valami 12-en voltak szőttesbe, nagyon jól néztek ki. Leengedett haj, hosszú szalag benne, bő 3 méteres rokoja vagy csikos vagy egy szín, az alján fekete bársonnyal, a mellény olyan mint a szoknya olyan szőttes csak egy szín és az is bársonnyal van diszitve, fehér ing (hosszú ujjú, magas nyaku) és fekete vagy fehér kötény. Az Irmakáé világos kék a szoknya és a mellény. Nekem még nincs. Irmaka nagyon jól néz ki benne a leengedett hajával.

(Bartha Gabriella levele, 1932. aug. 21.)

(Vajnafalvi templomszentelés, 1932)

Hallj valamit most a Vajnafalvi templom szenteléséről, ami most 18-án vala. Erre nekem is kész lett a szőttes ruhám. Szombaton este illetve délután beleöltöztünk Irmakával együtt és elmentünk Zabolára püspököt várni. A fogadás után Istentisztelet volt, azután társas vacsora az új kulturházban. A vacsorán Irmakával mi is ott valánk, ahol nagyon jól éreztük magunkat. Együtt valánk szőttesekül a 2 kontesz, Toncsi, mi, Péter Rózsika, Vida Piroska (Szentgyörgyről) és Ujlaki Marcsa. S minden szőttes mellett ült egy-egy fiu, a változatosság kedvéért. ½ kettőkor kerültünk haza és másnap már ½ 10-kor mentünk Kovásznára. Onnan lovas bandérium és több kocsis jött át a püspökért. Mi megint szőttesekül külön felvirágozott szekérral mentünk. Jött a két contes is, voltunk vagy 15-en. Kovásznán a templomtól gyalog volt a felvonulás a vajnafalvi templomig. Elöl mentek a fehér hímzett szőttesek. Száznál többen voltak. Utánuk mi a színesek és utánunk a papok. Na és elöl a rezesbanda. Pap is jóval felül volt ötvennél és mind palástosan. Hiába volt minden rendezés, a templomnál nagy volt a tolongás, a papok nagy része se tudott leülni. Az urvacsorát négy pap osztotta egyszerre. A délutáni templomi ünnepélyre is, ami a nagy templomban volt, rengetegen nem fértek be. Este is volt ünnepély és bál, de mi azon már nem vettünk részt. Most több rendben hallottuk beszélni Makkait és Vásárhelyit és kivált az utóbbi nagyon megnyerte tetszésünket. Egész nap gyönyörű időnk volt, csak a por volt kellemetlen.

Az én szőttesemhez a bordó bársony magyar mellényem van átalakítva, az arany zsinor helyett most fekete bársonnyal van diszitve

és hozzá csikos szoknyám van, fekete piros és barna szélesebb csik és keskenyebb zöld csik, fehér magas nyakú és hosszú ujjú ing és fekete kötény. Van hozzá a szoknya anyagából retikülöm is.

(Bartha Gabriella levele, 1932. szept. 26.)

(A zabolai református dalárda szőttes bálja, 1933)

Este meg megyünk Zabolára a ref dalárda bábra, amiről még reggel mielőtt elküldeném a levelet be fogok számolni. (...) Finta Ilussal, Bene Aniskával, Tompa Lacival és Böskével az Aniskákék szekerén átmenénk Zabolára Irmaka meg én. Rengetegen voltak, tömve volt a terem, Páváról is majdnem mindenki ott volt. A darab nagyon jó volt, végig élvezettel hallgattuk, olyan kitűnően szerepeltek mintha nem is műkedvelők lettek volna. Előadás után a táncot székely táncokkal nyitották meg, amit szőttes ruhás lányok táncoltak a (Balogh) Lenke vezetésével. Lenke a darabban is nagyon ügyes és bájos volt. Eddig Zabolán csak színes szőttes volt, de most a papné biztatására többen csináltak fehér himzettet, ugynevezett papi szőttest. Nekünk az most se tetszik, tótosnak találjuk és Nagyanyó is azt mondja, sohse hallotta, hogy szőttest hímeztek volna, csak selymet. Emiatt mostanában a pappal is több vitánk volt, eddig nem törődött vele, de most el van rendelve neki is, hogy a fehér mellett kell legyen. S (Aulinger) Piri is most fehér csináltat magának. Mi sokat nem törődünk velök, veszük a mienket mikor alkalom van, igaz hallom eleget, hogy az enyém csiki, de mondom, inkább legyen az mint tót. No de a bálba annyian valának, hogy táncolni képtelenség volt. Éjjélkor felmentünk Baloghékhoz s ott bezabáltunk. Csináltunk egy felvételt is, amire nagyon kíváncsi vagyok, mert amikor fellobbant a magnézium, mindenik behunyta a szemét és eltátotta a száját. Mi onnan aztán be sem mentünk a bálba, mert még mindig annyian voltak, hanem Böskékkel szépen úgy 4 óra felé hazajöttünk.

(Bartha Gabriella levele, 1933. febr. 25.)

(A Rikán belüli nőszövetségek nagygyűlése a háromszéki szőttes témájában, 1933)

Második ünnep este a zabolai dalárda hangversenyén valánk. Nagyon jó műsor volt, úgy kinőtte magát ez a dalárda, hogy nem győztük bámulni. Már sok színes szőttes volt, de fehér himzett csak egy vala. Márc. 30-án valánk Irmakával Szentgyörgyre a Rikán belüli nőszövetségek

nagygyűlésén, ahol a háromszéki szóttas lett meghatározva. Teljesen a mi szájunk íze szerint lett minden, a fehér himzett még csak annyira se jött számításba, hogy meg se említették. (Piros épp most himeztette ki magának). Ugy volt Piros is jön velünk mint a nőszövetség elnöknője, de reggelre olyan beteg lett (másnap már sétált) hogy nem tudott jönni. Igen mert a pap gyűlésbe volt azelőtti nap s meg tudták, hogy merről fúj a szél. Egyetlen papné se vette fel a fehér himzett ruháját, de amikor Csutakné és a leány gimnázium igazgató nőjét megláttuk színes szóttasbe mindjárt tudtuk mi győztünk. Mi csomagba vittük a szóttasunk s délutánra mi is beleöltöztünk.

(Bartha Gabriella levele, 1933. ápr. 19.)

Bartha Károly saját kertészeti feljegyzései

(Bartha é. n.: 188–189)

Gyümölcsészeti megfigyelések

A baracknál az ék oltás 1905-ben nem sikerült, míg a kézben való lapozva oltás sikerült.

A szilvánál a kézben való párisitva és lapozva oltás nagyon jól sikerült 1904 és 1905-ben.

Epreknél legjobban bevált a héj alá oltás.

1906 ápril 24-én telyes virágzásban lévő őszi barackot ültettem, rövidre visszavágtam, bekötöttem zsupba, jól megfogant.

1906 ápril 19 és 20-án a mezőkertben a kert mellett héj alá átoltott szilvafák majdnem mind megfogantak. Felét csendes, felét szeles időben oltottam, az eredmény egyforma volt.

1906 ápril 16-án már volt édes szilva virág, 24-én a fák teljes virágzásban voltak, de azért a termés nem volt kielégítő, főképp alma nem lett, ami lett is nagyon férgesedett, idő előtt lehullott.

1900 nov 9-én ültetett oltások és nov 20-án ültetett vadonczok mind megéltek. Az okt 19-én ültetett diók mind ki hajtottak. Az ugyanezen napon vetett forrázott és forrázatlan magvak egyformán kikeltek.

1902 júl 31-én megmetszett dióknak a metszés nem ártott.

1905 őszen a husából kifejtett perpenche szilvamagot sorokba elvettem, szalmás trágyával azután földdel betakartam s tavasszal a magvak szépen kikeltek majdnem mind.

A galagonya özöndék tojásait juliusba rakja le, melyek a lerakás után 10 napra mind kikelnek, s a hernyók a csüngő levelekben telelnek ki.

Az 1905 őszén ültetett Török mogyorók mind megéltek és 1906-ban a nagyobbak már termést is hoztak.

Nagy telek után nem kell a fiatal fákat, oltványokat nagyon nyesni, azokról oltógalyat szedni.

Nedves talajon azért pusztulnak el a fák, mert gyökereik a víztől lélegzetet venni nem tudnak.

A köves altalajra ültetett fák erősen varasodnak, hegyük elkezd száradni, az almák levele pedig száradni. Az ilyen helyekre gyökér nemes, vagy orbai alanyra oltott almafák vagy törpefák ültetendők.

A törpefákat mindig mélyebbre kell ültetni, mint eredetileg voltak a faiskolában. Az oltásnak nem szabad a földbe kerülni azonban.

Képek

1. kép. A Bartha család az 1930-as években
(Gabriella, Jenő, id. Bartha Károlyné, Irma, id. Bartha Károly)

2. kép. A levelek címzettje, Bartha Jenő

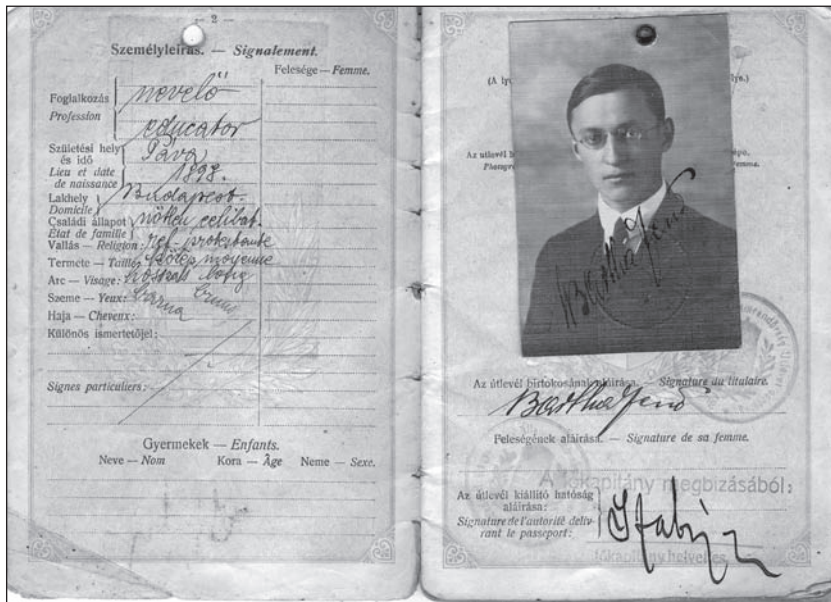
1920. szept. 15.

3. kép. Bartha Gabriella
(a fő levélíró) 1920-ban

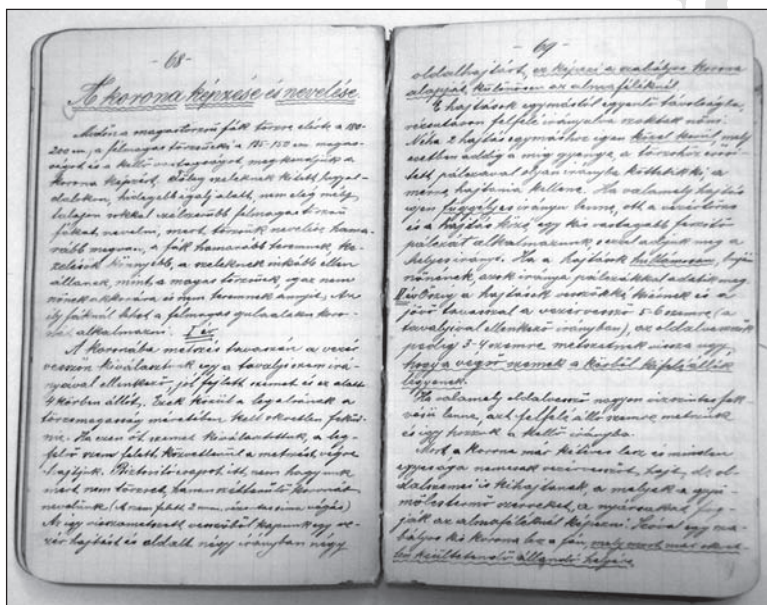

1920. szept. 15.

4. kép. Bartha Irma 1920-ban

5. kép. Bartha Jenő útlevele

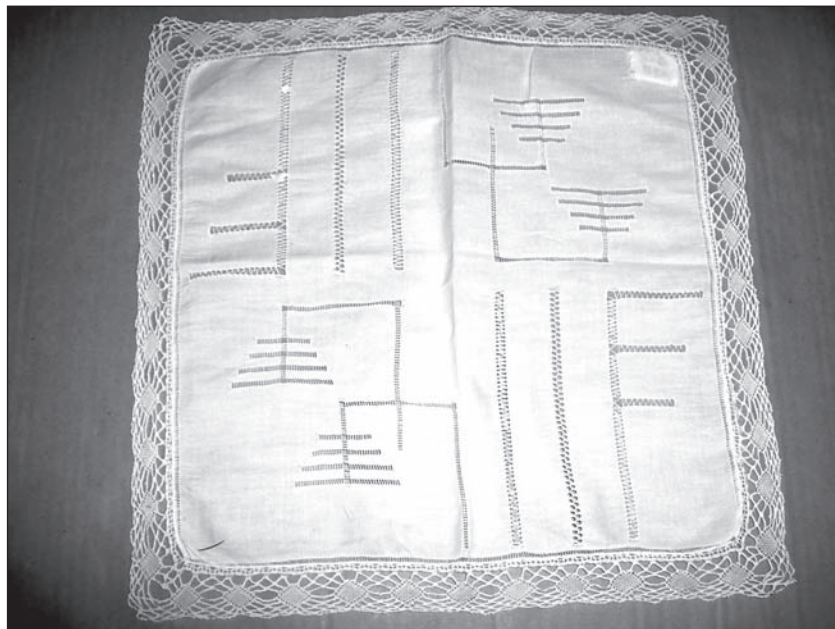
6. kép. Id. Bartha Károly gyümölcsészeti feljegyzései

7. kép. Id. Bartha Károly almái a kézdívsárhelyi gyümölcskiállításon

8. kép. A Bartha ház 2008-ban

9. kép. Bartha Irma által készített terítő a Székely Nemzeti Múzeumban